

Հայ գիւղ մը տեսնուի: Թեպէս Հոն ալ եկողին զիմացը կատաղի շներ կ'եղնէն, սակայն ի վերջոյ կը գտնուի գիւղացի մը՝ որ քեզ պաշտպան կը կանգնի եւ իմանալուն պէս իրողութիւնը՝ կ'երթայ կը կանչէ գիւղին երիցագոյնը, որ կամ՝ Տիրապետութեան իւր ընտին զգածուսէն մըրած կամ՝ պաշտօնական բաց յանձնարարագրէն ստիպուած՝ բնակարան ու ապրուստ կը հոգայ: Սակայն եւ այնպէս մենք մեզի շատ գտնարաւ ամէն տեղ զիւրութիւն պիտի գտնէինք, եթէ Հաստատութեան երկու անդամները որ Վիեննա մեր աշխատութեանց մասնակցած էին, Հայ շրջային, այսինքն՝ ճարտարագետ Թորմանեան եւ գեղարուեստագէտ-պատմագէտ Լ. Վիսիցեան: Ի միայն ասոնց պարտական ենք, եթէ աւստրիական արշաւանքը կրցաւ իւր ծրագիրը փայլուն եղանակաւ գլուխ հանել եւ ամէն փորձանքներէ ողջանդամ ազատիլ:

Ճամբորդութեան գագաթնակէան էր մեր բնակութիւնն Էջմիածին, ուր կը նստի Կաթողիկոսը: Վերջին այցելութենէս ի վեր՝ որ քսանուշորս տարի կ'ըլլայ, շատ բան փոխուած է Հոն: Վայելուչ մատենագարան մը կառուցուած է աշխատելու սենեակներով: Քստորդ դար յառաջ ուրիշ կերպ էր: Հոգեւոր ձեմարանը կոթողական շէնքով մը օժտուած է, եւ նոյն իսկ Կաթողիկոսն իրեն համար շքեղ բնակարան մը կանգնել կու տայ: Կորին Վեհափառութիւնը մեծ հետաքրքրութիւն ցոյց կու տար Հայկական գեղարուեստի խաղարկութեան յառաջացման եւ խոստացաւ ձեռքէն եկածն ընել: Թանգարան

մին ալ կառուցուած է, որ շափազանց նշանաւոր ժողովածոյքներ կը պարունակէ եւ Էջմիածնի սաւարին գանձատանց ու մատենադարանին ձեռագրաց հետ միացած՝ բարձր գաղափար մը կու տայ Հայոց երբեմնի կարողութեանը: Խաչիկ Վարդապետ բրիչը ձեռքն առած՝ պեղումներ կատարած է, որոնց արդիւնքները մեզ մեծապէս կ'օգնեն: Այսպէս՝ ներկայ ժամանակիս հոգին Էջմիածնի մէջ ալ կազմուելու վրայ է:

Վաճէն հաճոյական օրերն անցուցինք Աղեքսանդրապոլ կարանեանց ընտանիքին քով: Թէեւ Հոն առիթ կար քաղքին մտերը գտնուող ռուսական դրամնոցը հետայուզելու, սակայն մենք զմեզ սկզբունքով հետու բռնեցինք նման զննութիւններէ: Քաղքին շրջակայքն՝ ուսումնասիրելու առատ ստացած կ'ընձեռէր: Եակօր կարանեանց պարագոյ ժամերը կը զբաղընէր զմեզ՝ ցոյց տալով իւր թանգարանին ժողովածոյքներն, եւ զանազան հանդէսներ կը սարքէր՝ հայկական բարբն ու սովորութիւնները մեզի ծանօթացնելու նպատակաւ: Սեղանները կը կքէին հինգ եղբայրներէ բաղկացեալ բազմանդամ եւ ի միասին բնակող ընտանիքի մը կերակրեղէնները բառնալով: Հայկական սովորութեան համաձայն կարգուած դամազան շէր յոգներ ամէն մէկը մի առ մի, գեղեցիկ Վարդանուշն անգամ, բաժակաձառ խօսելու յորդորէ, եւ նուագածուք կը նուագէին շրջագարձ եւ առանձնակի պարի եղանակներ, զոր լսելով մեր զբօսաւեր պատանիներն անգամ պիտի հրձուէին անտարակոյս:

Թրգմ. Ե. Ի. ԱԳՆԱՆ Ե. ՍՏՈՂԻՎՈՂՍԿԻ

Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ՀԱՅ ԱՍՏՈՒԱԹԱՇՈՒՆՉԻ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԶԱՆՔԵՐ ՈՍԿԱՆԷՆ ՅԱՌԱՋ

Ըստուածաշունչի տպագրութեան առաջին ջանքն, որչափ իմ քաղած տեղեկութիւններս կը հասնին՝ կ'երէ մինչեւ 1585:

Ազարիա Զուղայեցի Կաթողիկոսն Սոյ, Հայեպի մէջ «տօն Լեօնաոսօ Սիտոնեաւ եպիսկոպոսին», առջեւ կաթողիկէ հաւատոյ դաւանութիւն տալով 1585 Ապր. 10ին՝ իր եւ Հայ եպիսկոպոսներու ստորագրութեամբ եւ կնքով՝ հետը կը գրէ նաեւ նամակ մ'առ Գրիգոր Ժ. Ս. Քահանայապետն Հռոմայ նոյն թուականաւ, եւ Յովհաննէս եպիսկոպոսին ու Գրիգոր Սարկաւազին ձեռքը կը յանձնէ Հռոմ Ս. Քահանայապետին տաններու, եւ ասոնք ալ նոյնը կը կատարին: (Բնագիր՝ Վատիկ. Մանդրն. Հայ ձեռ. 2.)

կաթողելուսը կը գրէ յիշեալ նամակին մէջ. «... խնայք եւ գիտացաք զգթութիւնն եւ զմատածութիւնն եւ զչտասին առանձնական որ քո սրբութիւնդ ունի ի մեզ որդոցդ հայոց աւելի քան զայն ընդհանրական որ ունին ամենայն քրիստոնեայք. քանզի ի Հռոմ տուեալ ես քո երանութիւնդ մեր ազգին եկեղեցի եւ օթարան եւ բազում ողորմութիւն եւ յետոյ մէկ դատաւուն մի վասն ուսուցանելոյ տղայոց հայոց, եւ տվեր շինել նոր պատման գիր գեղեցիկ ի հայոց լեզու եւ քանզի քո սրբութիւնդ կու կամի օգնել եւ կանգնեցուցանել զմեզ ի յայտ անանկութենէս հոգեւոր եւ մարմնաւոր, եւ վասն գտանելոյ զմեզ քո սրբութիւնդ առնէ որպէս բարի հովիւ որ թողու. Աթ. ոչխարն վասն գտանելոյ զմինն որ կարուսաւ եւ վասն միաւորելոյ զմեզ ի զոգն սուրբ եկեղեցոյն հռոմայական առնես որպէս առնէ հաւս իւր ձաղերուն. եւ որպէս առնէ ողորմած մայրն որդոց իւրոց սիրելոց եւ որպէս արար[ար] հայրն անառակ որդոյն: Վասն որոյ վառեցաւ այսչափ հուրս ի սիրաս մեր եւ եմք բորբոքեալք այսպէս որ փոշմանեմք զանցեալ ժամանակն, եւ ուրախանամք ի ժամանակս առաջիկայ եւ ուսամք զի ուրախացուք շատ եւ աւելի վասն ժամանակի որ դարոց է. վասն որոյ անդադար գոհութիւն մատուցանեմք... մեք եմք որպէս զերկիր ցամաքեալ որ կու հայի ջրոյ որ ի յերկնից. եւ որպէս փափաքէ եղջերոյ յաղբերս ջրոց. եւ որպէս սատարին հայի ցօղոյն... ամենս ի միտսին եւ ի յամենայն մեր պատարագն եւ յաղօթս աղաչեմք հանապաղ վասն երկայն աւուրց եւ կենաց առողջութեանց վասն քո սրբութեանդ եւ վասն բարձրանալոյ սուրբ աթոռոյն առաքելական եւ եկեղեցոյն Հռոմա եւ վասն միաւորութեան քրիստոնէից եւ զամենայն ինչ որ գիտէ քո սրբութիւնդ որ պիտոյ է մեզ. եւ մինչ էաք ի հարապ յեափ անդամս եւ ճորովեալ իջաք վասն այլ ուրիշ կովոյ ի մեր ազգին մէջն, նա՛ այս ասացեալ մեր եղբայրն սխաճիա՛ կպխկոպոնն երկր առաջի մեզ զգաւանութիւնն սուրբ հաւատոյ թարբմանեալ ձեռամբ սիրական որդոյն մերոյ սարկաւազ Գրիգորի ի Հայոց զիր եւ ի լեզու եւ զովութեամբ ասացեալ պարոն արիւնջն եւ զի ասացեալ դաւանութիւնն է ուղարկեալ ի քո սրբութեանդ եւ ի սրբոյ եկեղեցոյն հռոմէական կաթողիկէի եւ առաքելական որ մնեալ է ի հոգոյն սրբոյ եւ ոչ կարէ սղաղել. Ընկալաք ի վերայ մեր աչացն եւ զլսոյն եւ կարգացաք առաջի մեր կպխկոպոսացն եւ քահանայիցն եւ ժողովրդոցն ի հարապ եւ ի սիս եւ ձեռնադրեցաք եւ մուհրեցաք մեր մուհրովն կաթողիկոսութեան եւ կու զրկենք այս զրովս գասացեալ յովաննէս վարդապետ եւ կպխկոպոսդ մեզ փոխանորդ եւս առաւել կու ուղարկեմք ի հեան զասացեալ Գրիգոր սարկաւագն քանի մի տղայով վասն ուսման ի դասատունն. եւ ասորո՞ւսձաշունչ Գրիգոր Գ հայոց: Վասն զի քո սրբութիւնդ հրամայեցէ որ պատուի ի պէտս ամենայն ազգիս հայոց. վասն զի ի յամենայն ազգս հայոց որ է շատ եւ բազում ճորով թէ գտնուի. Ո. աստուածաշունչ ընդ ամէնն. եւ կու նափ գինն. ԲՃ. կամ ԳՃ. Ք՞ լի մէկն. եւ չի գտնուիլ եւ յոյժ պիտանի է վարդապետաց եւ հայրապետաց եւ քահանայից: Գիտեմք հայր սուրբ որ բազում զբամ խարժ կու լինի ի յայս պատմացս բայց ասպախնելով ի քո առատաձեռնութիւնդ երանութեան քո ի բազում շահս հոգեւորս որ առնիցէ քո սրբութիւնդ ամ մեր ազգին եւ այնոցիկ որք փափաքին ուսանիլ զհայոց լեզուն եւ զգիրն. խնդիր ունիմ ասպախնելով ի քո սրբութիւնդ զայս շնորհս առաւել եւ ի յայս պատմացս կարէ ծառայել ասացեալ յովաննէս կպխկոպոսն եւ Գրիգոր սարկաւագն եւ մարգօ անդօնեօ որդի արգարայ որ իւր հայրն հասկացող էր. բայց զԳրիգորն առաւել սրտամախ համար կու զրկենք, վասն որոյ անձն առնեմ զսոսա՛ քո սրբութեանդ քան

որ կարեմք: Եմանապէս եղոյց մեզ պարոն տէրն սիւսնեա՛ս եպիսկոպոսն զբառնալ աւարոյն եւ վասն նորոգման տուճարից եւ զպատճառից բայց մեք միայն ոչ կարեմք խախտել յառաջ քան զայլազգիք վասն առ ժամայն լինեաք ըմբռնեալ ի յանօրինաց թէ միութիւն արարեք ընդ Փռանկաց. եւ ոչ ունիմք զիրք որ խօսին այսմ տուճարից արարաք մեզ վէքիլ զասացեալ վարդապետ յովաննէս եպիսկոպոսն որ ուսանիցի լազայս տուճարեղէն՝ բայց մեր ազգին տուճարեղէն ուղարկեցէք զի անքն ուսանիցիմք եւ մեք լինիցիմք առաջնքն եթէ այլք զայցեն զհետ մեր...»

Տարակոյս չկայ որ ուսումնասէր եւ եռանդուն Ս. Բահանայապետն Հայ Աստուածաշնչի տպագրութեան գործին հետամուտ եղած պիտի ըլլայ, ինչպէս յաջորդ ժամանակներու զէպքեր ենթադրել կու տան. սակայն այս պարագայիս հետազոտութեան տակաւին միջոց չունեցայ: Վերոյիշեալ նամակին մէջ «զբառնալ տարոյն եւ վասն նորոգման տուճարից», կոչածն է «Տոմար Գրիգորեանն. Յախտե՛նական», այսինքն՝ Մոր Տոմար, որ 1584ին Հոռոմ տպագրուած էր հայերէն լեզուաւ:

Հաւատոյ Տարածման Ս. Ժողովոյ (Propaganda) շարաթական Նիստերուն Արձանագրութեանց մէջէն, զորս 1912ին ըստ մասին քննելու շնորհն ունեցայ բացառաբար՝ Վեմ. Կարդինալ Դահերիցուն բարեհաճ թղթուութեամբն, Հայ Աստուածաշունչի տպագրութեան ձեռնարկութիւններու հանդիպեցայ եւ այլ շատ կարեւոր տեղեկութիւններու, որոնք ցայսօր ուրիշ որեւէ տեղէ մը ծանօթ չէին: Այսպէս 3 Փետր. 1632ին (Nr. 1632, 116), Առաջարկուն (Ponente) կը հաղորդէ, թէ Զմիւռնիայէն, Վենետիկի հասարակապետութեան ներկայացուցչին Հայ թարգմանը՝ Յովհաննէս Մոլինոյ, կ'առաջարկէ Ս. Ժողովոյ ինչ ինչ պայմաններով՝ որ Հայոց Ըստ-Ստ-Ստ-Ստ-Ստ տպուի Հոռոմ, որպէս զի չըլլայ թէ Հայերն, ինչպէս թէ յառաջ փորձեցին, հերետիկոս Հոլանտացոյ քով տպել աան: Ս. Ժողովն կ'որոշէ սոյն նիւթին վրայ ծանրութեամբ խորհիլ, եւ առ այժմ Յովհաննէս Մոլինոյի գրել, որ Հայերն ետ կեցրնէ Հոլանտա տպել աալէն, եւ կրնայ յոյս տալ որ Հոռոմ նոյնը պիտի տպէ: Եւ որովհետեւ Նախիջևանի Հայ Արքեպ. Ֆր. Augustinus կ'առաջարկէր աշխարհաբար Ըստ-Ստ-Ստ-Ստ-Ստ տպել տալ, զոր Դոմինիկեան Հարք թարգմաններ են, կ'որոշուի գրել նոյն Արքեպիսկոպոսին, որ աշխարհաբար թարգմանութեան ընդօրինակութիւնը զտէ:

1630—1634 տարիներու արձանագրութիւններու մէջ կան Յովհաննէս Սուլ եւ Զաքարիա Երեւանցի Կ. Պոլսոյ կաթուղիկէ Հայ Պատրիարքներու մասին բազմաթիւ պատմական տեղեկութիւններ, զորոնք ուրիշ առթիւ պիտի հրատարակեմ: Մեր նիւթին համար նշանաւոր է 1634 Յունիս 5ի նիստը (1634. 61, 46), որուն սկիզբը կը ծանուցուի որ Յովհաննէս Պատրիարքն Կ. Պոլսոյ, ի Հոռոմ Ս. Մարիամ Եգիպտացի Հայոց եկեղեցւոյն օթարանին մէջ հոգին առ Աստուած աւանդելէն յառաջ՝ հրամայած է, որ հայերէն Ըստ-Ստ-Ստ-Ստ մը, զոր հնագոյն օրինակի մը վրայէն ինքն անձամբ ընդօրինակած եւ շքեղ զարդարած է, Ս. Հօրն Մերում Ուրբ. Ը.ին տարուի տրուի, եւ ինքն Պատրիարքն յանուն Հոյ ազգին կը խնդրէ, որ Ս. Բահանայապետը զայն տպագրել տալ հաճի: Ս. Բահանայապետն հրամայած է՝ որ նոյնը յանձնուի Վատիկանի գրասպետին, որ սոյն գործին հետամուտ ըլլայ:

Սոյն Աստուածաշունչն այսօր Վատիկանի Մատենադարանի մեծ սրահին մէջ է, ստեղծագործութեան բազմերանգ գեղեցիկ նկարն, որ ապակեոյ տակ ի տես դրուած է, հիացումը կը զարթուցանէ տեսնողներուն: Այս Աստուածաշունչն անձամբ հետազոտած

եմ եւ բազմաթիւ ուղղութիւններ ու յաւելուածներ նշանակած եմ Յ. Վ. Միքսեանի ցուցակին (Հանդ. Ամս. 1892, էջ 212) վրայ. ի մասնաւորի ծաղկող նշանակուած է այն տեղ «Յովսէփ», Վարդապետ, որ սխալ է, եւ «յվս», ինչպէս կը տարագրէ Յովհաննէս Խուլ ամէն տեղ, պէտք է կարգաւ ուղիղ՝ «Յովհաննէս»:

Թէ Վատիկանի գրադարանապետն որչափ ինչ խնամք տարած է տպագրութեան ձեռնարկելու, առ այժմ՝ կը մնայ անձանօթ:

Յովհ. Խուլին սրտակիցն եւ վիճակակիցն Զաքարիա Երեւանցի Պատրիարքն Կ. Պոլսոյ (ա. Հանդ. Ամս. 1911, Ենր. եւ Փետր.) նոյնպէս հետամուտ եղած է հայ Աստուածաշունչի տպագրութեան:

1637 Սեպ. 22ին (1637, 374. 21) Ս. Ժողովը հայագէտ Piromalին հրամայած է, որ հայերէն Վարդապետական լատիներէն Աստուածաշունչին (Vulgata) հետ համեմատէ եւ նշանակէ՝ թէ արդեօք սխալ կամ մոլոր բան մը կայ հայերէն ընագրին մէջ:

1637 Սոյ. 14ի Նստին մէջ (1637, 388. 7) Ս. Գահրը կը ծանուցանէ Ս. Ժողովին՝ որ Պոլսոյ Հայոց Զաքարիա Պատրիարքը Տէր Յովհ. Մոլինոյ հայ կաթողիկէ քահանայն առ Սրբազան Հայրն մեր Ռւբր. Ը. Բահանայապետն զրկած է, որպէս զի իր կողմանէ եւ յանուն իւր՝ հաւատոյ դաւանութիւն տայ եւ խնդրէ՝ որ Աստուածաշունչը, որ Ունդրիոսի եւ Արիպոլիոսի որով հայերէն թարգմանուած է, քննուի, սրբադրուի եւ տպուի ի պէտս Հայոց որ իւր իշխանութեան տակ են: Կը խնդրէ նաեւ որ Յովհ. Մոլինոյ կաթողիկէ հայ քահանային որդին Միքայէլ՝ Հռոմ՝ Ռւբր. դպրանոց ընդունուի Ս. Բահանայապետը կը հրամայէ որ դաւանութիւնը քանի մը Կարգինալոց առջեւ առնուի, իսկ միւս խնդիրքները կատարելու խնամ տանի Ս. Ժողովն:

1638 Յունուար 30 Նստին մէջ (1638, 16. 23) հայ Աստուածաշունչի տպագրութեան վրայ կը խորհուի, եւ կ'որոշուի, ոչ թէ Եւթանասնից թարգմանութիւնը, այլ Վուլգատայի հայերէն թարգմանութիւնը տպագրել. եւ որովհետեւ յունարէն Նոր Կտակարան ըստ Վուլգատայի հրատարակուեցաւ, պէտք է նախ հայերէն Նոր Կտակարան ըստ Վուլգատայի հրատարակել, որով թերեւս Հայերը նաեւ Հինն ունենայ կ'ուզեն:

1638 Փետր. 22ի Նստին մէջ (1638, 55. 26) հայ Աստուածաշունչի յիշեալ թարգմանութեան գործին համար՝ կ'որոշուի ի Toscanillaէ Հռոմ՝ կանչել Fr. Gaspar հայն, Ս. Փրանկիսկոսի 3րդ Կարգէն, ի Կ. Պոլսոյ Պօղոս Piromalին, որպէս զի Յովհ. Մոլինոյի եւ հայագգի Fr. Giovanni Դոմինիկեանին հետ հայերէն հին թարգմանութիւնը համեմատեն Վուլգատայի հետ եւ ուր որ պէտք տեսնեն՝ սրբադրեն. ամբողջ Խապլոց մէջ փնտռուի, որ եթէ ուրիշ լաւ հայագէտ Աստուածաբաններ կան, Հռոմ կանչուին որպէս զի այս գործին զրաղին:

1638 Յուլ. 19ի Նստին մէջ (1638, 126. 46) կը ծանուցուի Յովհ. Մոլինոյի առաջարկութիւնը՝ որ Վատիկանի մայրերու վրայէն նոր հայ տառ ձուլուի Նոր Կտակարանը տպելու համար, վասն զի Propagandaի տպարանին տառերը չեն բաւեր: Կ'ընդունուի առաջարկութիւնը եւ կը հրամայուի կատարել:

1639 Մարտ 21ի Նստին մէջ (1639, 263. 30) կը ծանուցուի Յովհ. Piromalի զեկուցումը՝ որ հայերէն Նոր Կտակարանի համեմատութիւնը վերջացած է, որ եւ կը խնդրէ Ս. Ժողովէն երկու հայագէտ Աստուածաբան անուանել, որպէս զի քննութիւն կատարեն: Ս. Ժողովը կ'որոշէ Պօղ. Piromalին:

1639 Յուլ. 18ի Նստին մէջ (1639, 312. 17) կը ծանուցուի որ Յովհ. Մանուկ, որ Պորոյ Հայ Պատրիարքին գործերուն ներկայացուցիչն է, կը խնդրէ որ փութան Հայ տառ ձուլելու Նոր Կառկարանն ու Սաղմնոր տպագրելու համար: Ս. Ժողովը կը հրամայէ փութացընել սոյն գործը:

1639 Օգ. 19ի Նստին մէջ (1639, 338. 28) կը ծանուցուի Պորոյ Հայ Պատրիարք Զաքարիայի նամակը, որ կը խնդրէ Հայ Առաքելական շին եւ Նոր Կառկարանի տպագրութիւնը փութացընել: Ս. Ժողովը կ'որոշէ անմիջապէս սկսիլ Նոր Կառկարանի տպագրութիւնը նորաձոյլ տառերով:

Այս գրքերը տպագրութեամբ լոյս տեսած չեն, որչափ ինծի ծանօթ է, եթէ Սաղմնոյն այն չէ, զոր 1642ին Յովհաննէս Թարգմանիչ Անկիւրացի (Շուանի Մօլինո) ի Վենետիկ ի տարանի Սայեղաթառ տպագրած է, ինչպէս նաև Ենորհարոյ Եփեսոս Որդի:

Նոր Զուգայի Ամենափրկչեան տպարանն ալ առաջին անգամ սկսած է տպագրել Հայ Աստուածաշունչը իբր 1650ին, սակայն չէ կրցած կատարել: Անկիւր կ'իմանանք Պաշատուր Վ. Նոր Զուգայեցոյ յօրինած Պարսից Պատմութենէն, զոր հրատարակած է անդրանիկ Հայ լրագիրն «Ազգարար», 1795ին, էջ 233. «Ոսկ ի մէջ ազգիս Հայկազեան՝ նախ ի նորս Զուգայ սահմանեցին զտպագրատուն որպէս զպարզ օրինակին, ի վեր անոր գրեցաք. բայց զիրն եւ մերանն եւ Թուրքն սակա հաստութեան սակաւութիւնք արականեալ. որպէս յայտնապէս երեւի արդեօք ի տպեալ գրեանցն: Ուր եւ անդ բազում գրեանց՝ որք տպեցին, սկսան ընդ որոց եւ Տղէլ Վարդապետան Քիւրն, այլ վասն մեղաց մերոյ մնաց Թերակատար, որպէս կայ մինչեւ ցայսօր ի միջի մերում. սա կարի լաւադոյն ունեւրով զԹուրքն եւ զգիրն, քան զառաջին տպեալ գրեանան: Ոսկ զինի Ոսկան Վարդապետն՝ որ եւ սա մի իսկ էր ի յիմաստնայեղջ աշակիրտաց Տեառն Պաշատուր մեծի Վարդապետին . . . երջանկափայլ Վարդապետն Ոսկան այնպէս զարմանալի եւ զեղեցկագոյն զիր յօրինեաց, ըստ որում եւ հաւատտեալ յայտնի իսկ արդեօք ի յՈսկան Վարդապետի Տպեալ Աստուածաշունչն, որ զրեթէ՛ ոչ Վանանգեցեոյնն, ոչ Մխիթարայ Արրային, եւ ոչ Թուրքում, եւ կամ Թէ այլոց տպեալ գրեանքն կարեն լինել նմին ազատնեացք . . .»:

Ասոր կը յաջորդէ Ոսկանայ պատկերազարդ Առաքելական ամբողջապէս տպագրուած (11 Մարտ 1666 — 13 Հոկտ. 1668) որուն վրայէն տպուած են նաև կաթողիկէայ Հայոց 1705ին Կ.Պոլիս Պէյօղլի տպած Աստուածաշունչն եւ Մխիթարայ Արբահօր Աստուածաշունչն, 1733ին տպուած ի Վենետիկ, եւ քանի մը տեղ կաթողիկէ Հայոց տպած Նոր Կառկարանն «Ըստ օրինակին Ոսկանայ», Ոսկանայ Աստուածաշունչը Վուրդատայի համեմատ սրբագրութիւններ կրած է: Անտարակոյտ Հռոմի մէջ պաշտօնապէս պատրաստուած վերոյիշեալ Աստուածաշունչի վրայէն եղած են սրբագրութիւնները, քանի որ Ոսկան Վ. ի կաթողիկէ հաւատոյ դատաւորութեան Թուրքը կայ ի Հռոմ, ինքն Ս. Աթոռէն եւ բոլոր եւրոպացի հին կամ ժամանակակից գրողներէն՝ իբրեւ Հայ կաթողիկէ Արքեպ. ծանչցուած է, եւ ես ինքնին տեսայ Հռոմ Ոսկանայ տպագրած գրքերուն ձեռագիր բնագիրները, զոր ինք Հռոմ զրկած է ի քննութիւն, եւ այն տեղ բնագիրները լատին Թարգմանութեամբ երկսիւն գրուած՝ քննութեան ենթարկուած են, եւ նոյն իսկ Հռոմայ մէջ 1668էն յառաջ Ռորթ. գարոցի աշակիրտ Սերսէսը քահանայ ձեռնադրած է Ս. Ժողովոյ հրամանաւ:

1668 Սեպտ. 24ի Նստին (1668, 207. 30) Արձանագրութեան մէջ կը կարդամ, թէ Հոլանտայի Առաքելական Նուիրակը կը զրէ՛ որ Անգլիտամի մէջ Ոսկան Հայ

Արքեպփի դեռ կիսով տպած Աստուածաշունչին մէջ մտորութիւններ կան: Ինքը Նուիրակը քննած է Ոսկան Արքեպփը, որ կ'ըսէ թէ ինք ի Հռոմ կաթողիկէ հաստոյ դասանութիւն տուած է եւ հաստատուն կը մնայ նոյն դասանութեան վրայ, ինքն Աստուածաշունչը կը տպէ հայ հին ձեռագիրներու համեմատ, եւ երբ տպագրութիւնը վերջանայ, պիտի զրկէ Ս. Ժողով, որպէս զի եթէ սխալ մը կայ՝ ուղղութիւն Ոսկան կը խնդրէ որ իր մէկ աղբականը եւ ուրիշ քանի մը հայ պատանիներ Ուրբանեան դպրանոց ընդունուին քահանայութեան պատրաստուելու, եւ իրեն նպաստ մը տրուի. վասն զի Աստուածաշունչին շատ փաստուած է եւ այլն: Կ'որոշուի որ Աստուածաշունչի տպուած մասերը զրկէ, իրեն 50 սկուգ տրուի՝ եթէ կամաւոր մտորութիւն մուծած չէ, իսկ պատանեաց յարմարութիւնը քննուի:

Յոյն տարին Դեկտ. 14ի Նստին մէջ (1668, 303, 27) Ոսկանայ Աստուածաշունչի տպուած մասերու վրայ եւ Բրիտանեականի վրայ քննութիւններ կը կատարուին:

Դարձեալ 1671 Մարտ 17ի Նստին Արձանագրութեան մէջ (1671, 57. 1) կը կարդամ՝ թէ ինչպէս Ս. Ժողովն Ոսկանին հրամայած էր, որ Լիփոնոյ երթայ եւ հոն տպարան հաստատէ, հիմայ եկած է նա Հռոմ եւ կը խնդրէ՝ որ իրեն թոյլ տրուի Մարտիկա երթալու եւ հոն տպարան բանալու, եւ կամ իրեն նպաստել հետեւեալ կերպով՝ 1. կամ՝ տալ իրեն որ եւ է գումար մ'իր գրամական անձկութեան մէջ (ինչպէս որ Փիորենցայի Նուիրակն ալ հաստատած էր անձկութիւնը), կամ՝ հրաման զրկել Բնութեան Ս. Ժողովոյ Լիփոնոյի ներկայացուցչին, որ ետ տայ իր տպած Աստուածաշունչին քան որինակը, զոր գրաւած է իրր մտորութիւններ բովանդակող, եւ կամ 2. իրեն որոշ ամսական մը տրուի, եւ կամ ուրիշ կերպով մը իրեն օգնուի, այսինքն շուտով սրբագրութի Պորհրգատեարք, զոր Բնութեան Ս. Ժողովոյ զրկած է քննելու, որպէս զի ապէ եւ ծախէ, նոյնպէս Սաղմոս եւ ուրիշ գրքեր, զորոնք պիտի զրկէ սրբագրութեան, շուտով քննուին, որպէս զի կարենայ տպել եւ վատարկիլ: Կ'որոշուի՝ որ ապրուստին համար առ ժամն գումար մը տրուի, Աստուածաշունչը Բարսեղ Վ. իսկ Պորհրգատեարք P. Knab Դոմինիկեան անմիջապէս թարգմանեն եւ քննուի, որպէս զի ամենայնի խեղամուտ ըլլալէն ետեւ՝ ըստ այնմ հրաման տրուի Լիփոնոյ. իսկ Ս. Ժողովոյ Բնութեան գրութի՝ որ հաճին շուտով վերջացրնել քննութիւնները եւ որոշուին ամսան, որպէս զի Ոսկան Արքեպփ. ըստ այնմ վարուի:

Յիշեալ Պորհրգատեարքն ու Սաղմոսը տպագրած չէ Ոսկան, անտարակոյս Ս. Աթոռէն թոյլատուութիւն չնկունելուն:

Վիեննա, 10 Յոյ. 1913:

Տ. ԳՐ. ԳԱՆՏԱՐԵԱՐԵԱՆ

ՀՌՈՄԱՅ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ 1579ԻՆ Է

Բանասէրներու քով ընդունուած էր՝ թէ Հռոմայ մէջ տպուած առաջին հայերէն գիրքն ըլլայ «Տունար Դրիգորեանն, Յաւիտենական. Որ եղև իշխանութեամբ հրգոր սրբոյ Փափոյն եւ այլ թաղաւորացն: Կաղմեցաւ ի մեծին Հռովմին, ի քաղաքն սրբոյ առաքելոյն ի թվ. ՌՇՁԴ. Romae, ex typographia Dominici Basae, MDLXXXIII.,» (= 1584):

Ասոր զխաւոր Յիշատակարանէն կ'խմանանք, թէ «թարգմանեցաւ տունարս եւ առնայուցրս ի ըստին լեզուէ ի հայի, եւ տրպագրեցաւ ի նոյն քաղաքն ի մեծն Հրովմ»